

เส้นทางการพัฒนาการส่งเสริมการเกษตรไทยในอนาคต

ศันสนีย์ นายอง

นักศึกษาระดับปริญญาเอก สาขาส่งเสริมการเกษตรและพัฒนาชนบท

คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

บทนำ:

ความสำคัญของแม่บ้านเกษตรกรต่อการทำเกษตรในครอบครัว

ในการพัฒนาการเกษตรให้มีความก้าวหน้าและยั่งยืนนั้น องค์ประกอบหนึ่งที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง คือ เกษตรกร ซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของประเทศ ประเทศไทยประกอบด้วยผู้หญิงจำนวน 33,387,300 คน และผู้ชายจำนวน 32,179,100 คน และในทุกภาคของประเทศมีจำนวนผู้หญิงมากกว่าผู้ชาย ทั้งนี้ ในด้านการเกษตร พบว่ามีแรงงานหญิงจำนวน 5,456,700 คน มีแรงงานชายจำนวน 7,290,200 คน และจากการศึกษาข้อมูลด้านแรงงาน พบว่า แรงงานหญิงละทิ้งอาชีพเกษตรกรรมมากกว่าแรงงานชาย (สถาบันวิจัยบทบาทหญิงชายและการพัฒนา, 2550) ซึ่งอาจบ่งชี้ได้ว่าแม่บ้านเกษตรกรไม่ได้รับความสำคัญในการเข้าร่วมกิจกรรมหรือรับความรู้ด้านการเกษตรเท่าที่ควร การพัฒนาขีดความสามารถของเกษตรกร การถ่ายทอดความรู้ ข้อมูล ข่าวสาร หรือเทคโนโลยีต่างๆ อาจมุ่งเน้นไปสู่เกษตรกรชายเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งอาจเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้การพัฒนาการเกษตรของประเทศยังไม่สามารถดำเนินการให้ก้าวหน้าไปได้อย่างยั่งยืน

โครงสร้างสังคมไทยตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบัน ได้จัดแบ่งหน้าที่ให้ผู้หญิงและผู้ชายเอาไว้อย่างชัดเจน ผู้หญิงมีหน้าที่ทางด้านเศรษฐกิจ กล่าวคือ ต้องรับผิดชอบชีวิตความเป็นอยู่ และความอยู่รอดของตนเองและทุกคน ในครอบครัว จึงถือได้ว่าแม่บ้านเกษตรกรถือเป็นผู้ที่มีความสำคัญและมีบทบาทอย่างยิ่งที่ผ่านมามีงานวิจัยในหลายประเทศ ที่มุ่งเน้นศึกษาเกี่ยวกับบทบาทของสตรีใน ภาคเกษตร ไม่ว่าจะเป็นงานวิจัยในประเทศ

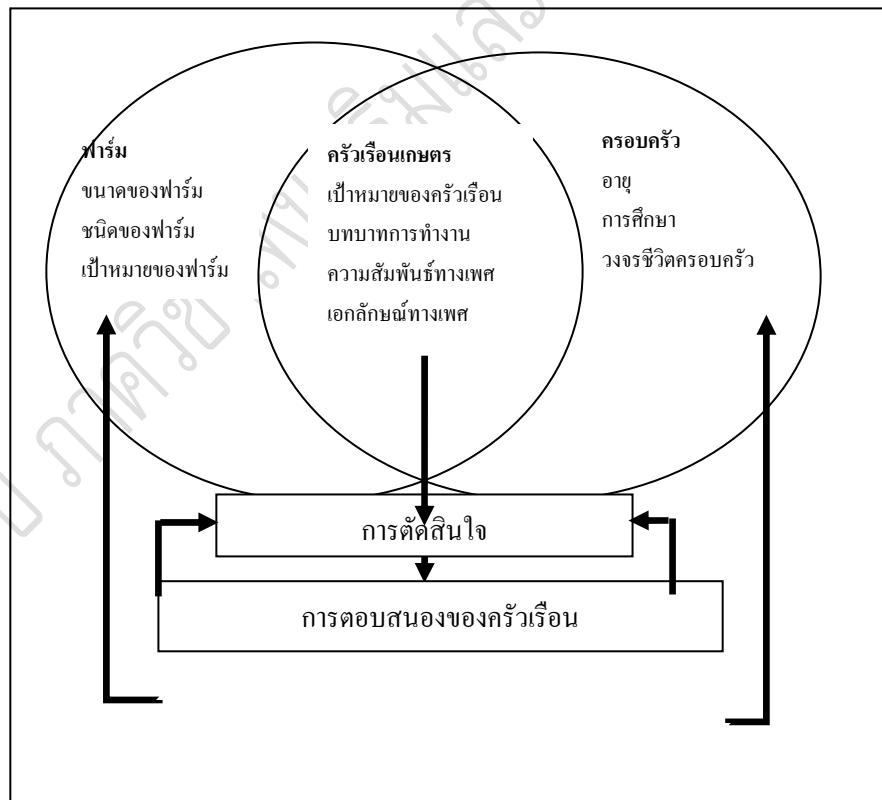

อังกฤษ (Gassan 1980; Symes and Marsden 1983) ประเทศสหรัฐอเมริกา (Pearson 1979; Sachs 1983; Rosenfeld 1985; O'Hara 1998) ประเทศแคนาดา (Koskie 1982; Martz 2006) และประเทศไทย (วิสุทธิ เหล็กสมบุรณ์ 2545; นิยม บัวบาน 2536; Natpracha 1991 และ Patkul 2001) ล้วนศึกษาโดยมุ่งไปยังสตรีในภาคเกษตรกรรม โดยในประเทศไทยก็มีการศึกษาวิจัยมาอย่างต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน โดยกาญจนา แก้วเทพ (2535) ได้กล่าวไว้ว่า สังคมไทยนั้นโดยพื้นฐานเป็นสังคมเกษตรกร มีการใช้เทคโนโลยีผ่อนแรงแต่เพียงเล็กน้อยในการผลิต หากแต่ได้อาศัยแรงงานคนเป็นหลัก ดังนั้น หญิงในชนบทจึงทำงานในไร่นาเคียงบ่าเคียงไหล่กับผู้ชายมาโดยตลอดนับตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบัน (แม้ว่าในรายละเอียด อาจจะมีการแบ่งสัดส่วนแตกต่างกันบ้าง เช่น ผู้ชายจะใช้เวลามากกว่าในงานที่หนัก เช่น ไถ คราด ส่วนผู้หญิงจะทำงานในส่วนที่เบากว่า เช่น ปักดำ เก็บเกี่ยว แต่การแบ่งงานดังกล่าวก็ไม่ได้เด็ดขาดตายตัวและมีลักษณะร่วมแรงกันทำงานมากกว่า) จากการศึกษาค้นคว้างานวิจัยส่วนใหญ่จากหลายประเทศจึงพบว่า สตรีในภาคเกษตรกรรมมี

บทบาทที่สำคัญในด้านการผลิตในฟาร์ม การรักษา การจัดหาแรงงานเกษตร เงินทุน การตัดสินใจ การจัดการต่าง ๆ เพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตของครอบครัว การแบ่งงานกันทำในครอบครัวชนบท บทบาทของแม่บ้านเกษตรกรทั้งงานที่เป็นเรื่องของการผลิตและงานบ้านยังไม่ได้แบ่งแยกกันโดยเด็ดขาด แม่บ้านเกษตรกรนอกจากจะต้องทำงานหนักในไร่นาแล้ว ยังต้องรับภาระงานในบ้านด้วย จะเห็นได้ว่า แม่บ้านเกษตรกรต้องรับภาระที่หนัก ไม่ว่าจะเป็นงานในไร่นา การเลี้ยงสัตว์ การดูแลครอบครัว ทั้งนี้ รวมถึงการตัดสินใจในเรื่องต่าง ๆ ของครอบครัวอีกด้วย

การตัดสินใจของแม่บ้านเกษตรกรในครอบครัว

การตัดสินใจในครัวเรือนเป็นกระบวนการของการต่อรองระหว่างภรรยาและสามี และสัมพันธ์กับอิทธิพลของความเป็นปัจเจกในด้าน การตัดสินใจที่อาจสะท้อนมาจากพื้นฐานของบทบาททางเพศ ครัวเรือนเกษตรมีการปฏิบัติที่หลากหลายของการผลิต การจัดการและการตัดสินใจในครัวเรือนที่มีผลต่อการประสบความสำเร็จในการประกอบอาชีพเกษตรและครอบครัวในระยะยาว ในแผนภาพที่ 1 แสดงถึงกระบวนการตัดสินใจในการตอบสนองต่อครัวเรือนเกษตร ซึ่งมีอิทธิพลจากบทบาทการทำงาน ความสัมพันธ์ทางเพศ รวมทั้งเป้าหมายของครัวเรือน ลักษณะของครัวเรือนเกษตรและฟาร์ม

แผนภาพ 1 แสดงกระบวนการตัดสินใจในการตอบสนองต่อครัวเรือน (Martz, 2006)

การตัดสินใจเกี่ยวกับการเลือกใช้ขั้นตอนต่างๆ ในการทำการเกษตร การอบรมด้านการเกษตร รวมถึงข่าวสารต่างๆ ล้วนเป็นองค์ประกอบสำคัญที่มีผลต่อการตัดสินใจของแม่บ้านเกษตรกร แม่บ้าน

เกษตรกรเป็นบุคคลที่มีบทบาทสำคัญในการตัดสินใจต่างๆ เกี่ยวกับการเกษตรของครอบครัว การตัดสินใจในครอบครัวโดยทั่วไปแล้วจะอยู่ในลักษณะการตัดสินใจร่วมกันระหว่างสามีและแม่บ้านเกษตรกร ความเป็นผู้นำในการตัดสินใจของฝ่ายหนึ่ง ขึ้นอยู่กับลักษณะงานที่รับผิดชอบ พ่อบ้านเกษตรกรจะเป็นผู้นำในการตัดสินใจที่เกี่ยวกับปัจจัยการผลิต ส่วนแม่บ้านเกษตรกรนั้นจะเป็นผู้นำในการตัดสินใจเกี่ยวกับการบริโภคและการเก็บออมของครอบครัว ทั้งนี้ หากเป็น

เรื่องที่สำคัญในบ้าน พ่อบ้านเกษตรกรยังคงเป็นผู้นำในการตัดสินใจ และแม่บ้านเกษตรกรจะมีส่วนร่วมในการตัดสินใจมากขึ้น หากแม่บ้านเกษตรกรเป็นผู้ที่มีการศึกษาสูง มีรายได้มาก อยู่กับสามีมานาน และมาจากภูมิหลังที่ดี มีงานวิจัยที่เกี่ยวกับการตัดสินใจของแม่บ้านเกษตรกรจำนวนมาก ซึ่งมีบทบาทในการตัดสินใจของครอบครัว ทั้งในด้านเศรษฐกิจและการเงิน พฤติกรรมการบริโภคของครัวเรือน สุขภาพ และด้านการพัฒนา จากการศึกษางานวิจัยที่ผ่านมา พบว่า แม่บ้านเกษตรกรมีส่วนร่วมในการตัดสินใจและจัดการเกี่ยวกับธุรกิจของครอบครัว การจำหน่ายผลผลิตจากไร่นา การใช้จ่ายเงินในด้านการอุปโภคบริโภคของสมาชิกในครอบครัวมากกว่าสามี ซึ่งเป็นผู้ตัดสินใจใช้จ่ายเงินด้านวัสดุอุปกรณ์การเกษตร และบางครอบครัวที่ประกอบอาชีพเลี้ยงสัตว์ แม่บ้านเกษตรกรมีส่วนร่วมในการตัดสินใจเลี้ยงสัตว์กับสามีในทุกๆ เรื่อง ที่เกี่ยวกับการคัดเลือกอาหารสัตว์ การนำเทคโนโลยีมาใช้เลี้ยงสัตว์ การป้องกันกำจัดโรคสัตว์ การวางแผนการเลี้ยงสัตว์ และการคัดเลือกพันธุ์สัตว์ (นิยม บัวบาน 2536; Gasson 1980; Martz 2006; Atlas 1994)

อย่างไรก็ตาม การตัดสินใจในเรื่องต่างๆ ของแม่บ้านเกษตรกรมีความสัมพันธ์กับอายุ รายได้ การศึกษา การเรียนรู้ทักษะใหม่ๆ (เครื่องจักรและเทคโนโลยีใหม่ๆ) รวมไปถึงการรับรู้ข้อมูลข่าวสารที่มีส่วนช่วยในการตัดสินใจด้วย (นิยม บัวบาน 2536; Martz 2006; Meada 2005) ดังนั้น หน่วยงานด้านการเกษตรจึงไม่ควรเพิกเฉยต่อการให้ความรู้ด้านการเกษตรใหม่ๆ ต่อแม่บ้านเกษตรกร เจ้าหน้าที่ของรัฐควรกระตุ้นแม่บ้านเกษตรกรให้เกิดความสนใจด้านข่าวสารการเกษตร การตลาด ราคาผลผลิตเกษตร ยิ่งไปกว่านั้น แม่บ้านเกษตรกรควรได้รับความรู้และข้อมูลข่าวสารด้านการเกษตรเช่นเดียวกับเกษตรกรชาย

เศรษฐกิจพอเพียงภายใต้กระแสโลกาภิวัตน์

การพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของประเทศที่ผ่านมา การพัฒนาที่ผ่านมาเป็นการพัฒนาในด้านความเจริญเติบโตขยายตัวทางเศรษฐกิจเป็นสำคัญ และปัจจัยที่ทำให้เศรษฐกิจเจริญเติบโตนั้นมองกันที่อุตสาหกรรม เน้นความเจริญทางวัตถุ จนเกิดผลร้ายต่อธรรมชาติแวดล้อม เป็นการพัฒนาที่ไม่สมดุล ทำให้ธรรมชาติเสื่อมโทรม และเกิดปัญหามากมายไม่ว่าจะเป็น ปัญหาสภาพแวดล้อม ปัญหาสังคม และปัญหาสภาพจิตใจ จึงเป็นการพัฒนาที่ผิดพลาด กำลังจะทำให้โลกสูญหายนะ และความพินาศ ส่งผลให้เกิดการพัฒนาที่ไม่ยั่งยืน โครงสร้างทางเศรษฐกิจ สังคม การศึกษา การเมือง การปกครองของประเทศเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว และมีความซับซ้อนมากขึ้น เนื่องจากความก้าวหน้าทางเทคโนโลยี และการ

เปลี่ยนแปลงภายในของภาวะเศรษฐกิจและสังคม ภาคการเกษตรของไทยยังคงต้องเผชิญกับสภาวะการแข่งขันทางด้านการตลาดที่นับวันจะมีความรุนแรงและซับซ้อนมากยิ่งขึ้น แต่ปัญหาสำคัญของประเทศยังคงอยู่ โดยเฉพาะปัญหาความยากจนและการกระจายรายได้ ที่เป็นปัญหาสำคัญของภาคเกษตรกรรม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชทรงตระหนักถึงปัญหาเหล่านี้มาโดยตลอด ปรชญาเศรษฐกิจพอเพียงจึงเป็นปรัชญาที่ชี้แนวทางการดำรงอยู่และปฏิบัติตน ที่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชมีพระราชดำรัสแก่พสกนิกรชาวไทยมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2517 และพูดอย่างชัดเจนในวันที่ 4 ธันวาคม พ.ศ. 2540 (ภายหลังวิกฤติเศรษฐกิจ พ.ศ. 2540) เพื่อเป็นแนวทางการแก้ไขเศรษฐกิจของประเทศไทย ให้ดำรงอยู่ได้อย่างมั่นคงและยั่งยืนในกระแสโลกาภิวัตน์และความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ (ศูนย์กลางความรู้แห่งชาติ, 2542) เศรษฐกิจพอเพียงเป็นปรัชญาที่ยึดหลักทางสายกลาง ที่ชี้แนวทางการดำรงอยู่และปฏิบัติของประชาชนในทุกกระดับ ตั้งแต่ระดับครอบครัวไปจนถึงระดับรัฐ ทั้งในการพัฒนาและบริหารประเทศ ให้ดำเนินไปในทางสายกลาง มีความพอเพียง และมีความพร้อมที่จะจัดการต่อผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงทั้งภายนอกและภายใน ซึ่งจะต้องอาศัยความรอบรู้ รอบคอบ และระมัดระวัง ในการวางแผนและดำเนินการทุกขั้นตอน เศรษฐกิจพอเพียงไม่ใช่เพียงการประหยัด แต่เป็นการดำเนินชีวิตอย่างสมดุลและยั่งยืน เพื่อให้สามารถอยู่ได้แม้ในโลกที่มีการแข่งขันสูง (ศูนย์กลางความรู้แห่งชาติ, 2542; Mongsawad 2007) เศรษฐกิจพอเพียงสามารถนำไปประยุกต์ใช้ได้ โดยเริ่มจากตัวบุคคล ครอบครัว ชุมชน และประเทศชาติในการพัฒนาและการจัดการภายใต้ยุคโลกาภิวัตน์ที่มีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว และยังสามารถช่วยต่อสู้กับความท้าทายในด้านความยั่งยืนของสภาพแวดล้อม ความเป็นอยู่ที่ดีของมนุษย์ และบทบาทของรัฐบาล

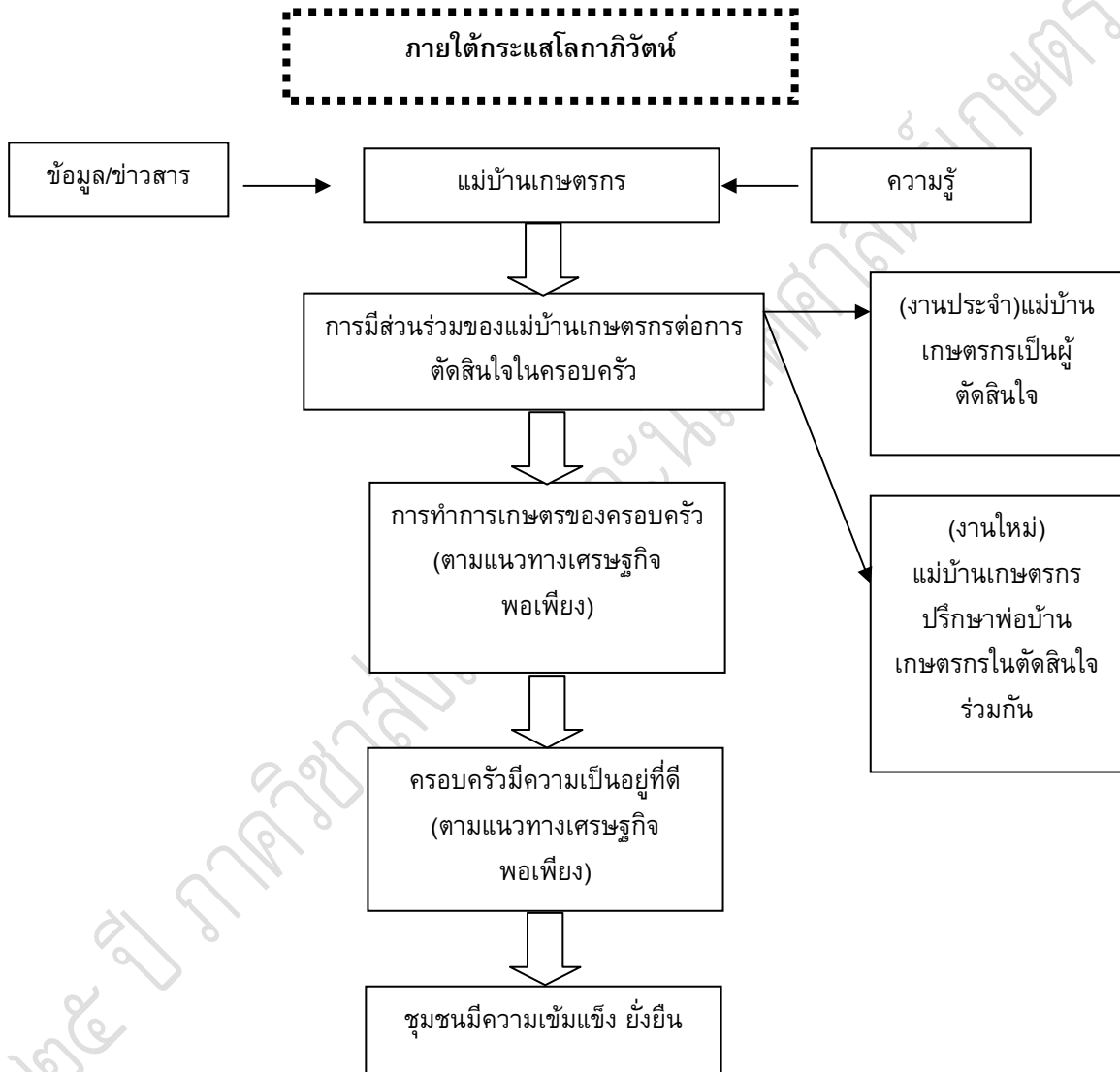

เศรษฐกิจพอเพียงเป็นแนวคิดแบบองค์รวม ซึ่งจะช่วยป้องกันประชาชนและประเทศชาติจากวิกฤตการณ์ต่าง ๆ เป็นปรัชญาที่ชี้แนะแนวทางการดำรงอยู่และปฏิบัติตนในทางที่ควรจะเป็น โดยมีพื้นฐานมาจากวิถีชีวิตดั้งเดิมของสังคมไทย สามารถนำมาประยุกต์ใช้ได้ ในสถานการณ์ต่าง ๆ และเป็นการมองโลกเชิงระบบที่มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา มุ่งเน้นการรอดพ้นจากภัยและวิกฤต เพื่อความมั่นคงและความยั่งยืนของการพัฒนา เศรษฐกิจพอเพียงได้เน้นย้ำให้ใช้ความรู้และปัญญาในการพิจารณาสิ่งต่าง ๆ ซึ่งต้องประกอบด้วยความซื่อสัตย์ ความขยัน ความปลอดภัย และการแบ่งปัน ความรู้นั้นเป็นหนึ่งในหัวใจที่จำเป็นสำหรับการประสบความสำเร็จของปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง หากปราศจากความรู้ ก็จะทำให้ปราศจากความมีเหตุผลและภูมิคุ้มกันที่ดี ควบคู่กับการตัดสินใจที่มีเหตุผล การเก็บรวบรวมข้อมูลข่าวสาร ประสพการณ์ที่ผ่านมา ทักษะการคิดวิเคราะห์ และการนำไปประยุกต์ ซึ่งท้ายสุดเศรษฐกิจพอเพียงจะทำให้เกิดความสมดุลและความยั่งยืน (ศูนย์กลางความรู้แห่งชาติ, 2542; Mongsawad, 2007).

แนวคิดปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงประกอบด้วย 3 องค์ประกอบ ได้แก่ ความพอประมาณ ความมีเหตุผล และการมีภูมิคุ้มกันที่ดีในตัว ดังที่ปรากฏโดยทั่วไปจะเห็นกรอบแนวคิดของปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงที่เป็นรูปสามเหลี่ยมเสมือนเป็นตัวแทนของ 3 องค์ประกอบ ควบคู่กับ 2 เงื่อนไขคือ ความรู้คู่

คุณธรรม เงื่อนไขความรู้ นั้น ต้องเรียนรู้จากข้อมูลข่าวสารและประสบการณ์ ความรู้ ภูมิปัญญา ความรอบคอบ ส่วนเงื่อนไขคุณธรรมนั้น คือ ความซื่อสัตย์ การทำงานหนัก การแบ่งปัน ความอดทน การนำเศรษฐกิจพอเพียงไปปฏิบัติ นั้น ประชาชนควรอยู่อย่างปรองดองกัน ควบคู่กับความยั่งยืนของสังคมและสิ่งแวดล้อม จึงจะสามารถอยู่ได้ภายใต้ผลกระทบของโลกาภิวัตน์

บทสรุป

จากแผนภาพที่ผู้เขียนได้สรุปไว้ข้างต้นนี้ แสดงถึงบทบาทของแม่บ้านเกษตรกร ตั้งแต่การได้รับข้อมูล ข่าวสารต่าง ๆ หรืออาจเป็นเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่เกี่ยวข้อง ภายใต้กระแสโลกาภิวัตน์ที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว กระแสของการเปลี่ยนแปลงของโลกปัจจุบันนั้น ถือว่ามีอิทธิพลเข้าครอบงำต่อการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมของประเทศต่างๆ ในโลกที่จะต้องปฏิบัติตาม แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงจึงถูกนำมาเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตของประชาชนคนไทย เพื่อให้สามารถดำรงอยู่ได้อย่างมั่นคงและยั่งยืน โดยเริ่มตั้งแต่ระดับครอบครัวไปจนถึงระดับประเทศ จากการที่แม่บ้านเกษตรกรได้รับข้อมูล ข่าวสารต่างๆ

แล้ว จะนำไปสู่การมีส่วนร่วมต่อการตัดสินใจในครอบครัว ซึ่งอาจเป็นการตัดสินใจด้วยตนเอง หรือการตัดสินใจร่วมกันสามี ซึ่งส่งผลไปถึงประกอบอาชีพเกษตรของครอบครัว (ตามแนวทางเศรษฐกิจพอเพียง) มีการทำกิจกรรมหลายชนิดในพื้นที่เดียวกัน ทำกิจกรรมที่เกื้อกูลซึ่งกันและกัน มีการใช้แรงงานในครอบครัวทำกิจกรรมเพื่อลดรายจ่าย เสริมรายได้ และปฏิบัติตนตามแนวทางเศรษฐกิจพอเพียง ทำให้ครอบครัวมีความเป็นอยู่ที่ดี (ตามแนวทางเศรษฐกิจพอเพียง) เกษตรกรสามารถพึ่งพาตนเองได้ โดยมีปัจจัย 4 ซึ่งเป็นปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิต เกษตรกรมีบ้านเรือน โดยอาศัยอยู่ในพื้นที่ทำการเกษตร ทำให้สามารถดูแลเรือกสวนไร่นาและกิจกรรมการเกษตรได้เต็มที่ นอกจากนี้ยังสามารถทำกิจกรรมการเกษตรรอบ ๆ บริเวณที่อยู่อาศัยเพื่อใช้ในการบริโภคและใช้สอยอื่นๆ รวมถึงการใช้วัสดุที่มีอยู่ในไร่นาและท้องถิ่นให้เกิดประโยชน์สูงสุด และยังมีรายได้เสริมจากการขายผลผลิตที่เหลือจากการบริโภคอีกด้วย จากการทำครอบครัวมีความเป็นอยู่ที่ดี ส่งผลให้การเกษตรของประเทศไทยมีการพัฒนาโดยใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ภายในชุมชนให้เกิดประโยชน์สูงสุด เมื่อชุมชนเข้มแข็ง ส่งผลให้ประเทศชาติมีความเข้มแข็ง ยั่งยืน สามารถยืนหยัดอยู่ได้ภายใต้การเปลี่ยนแปลงที่รวดเร็ว ซึ่งถือเป็นการพัฒนางานส่งเสริมการเกษตรของประเทศไทยในอนาคตให้ทัดเทียมกับนานาประเทศได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยการพัฒนาส่งเสริมการเกษตรที่ยั่งยืนนั้น ธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม และเศรษฐกิจจะต้องบูรณาการเข้าด้วยกัน จะทำให้เกิดสภาพที่เรียกว่าเป็นภาวะยั่งยืนทั้งในทางเศรษฐกิจและในทางสภาพแวดล้อม การคุ้มครองสภาพแวดล้อมควบคู่ไปกับการพัฒนาเศรษฐกิจ โดยให้ประชาชนคนไทยเป็นแกนกลางการพัฒนาเพื่อสร้างให้เกิดความสมดุลระหว่างคน ธรรมชาติ และสรรพสิ่ง เพื่อให้อยู่ร่วมกันด้วยความเกื้อกูลกัน ไม่ทำลายล้างกันทุกสิ่งในโลกก็จะอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข ส่งผลต่อการพัฒนาที่ยั่งยืนอย่างแท้จริง

ต้นสนใจ๋ นางอง

เอกสารอ้างอิง

- กาญจนา แก้วเทพ. ม่านแห่งอคติความสัมพันธ์ระหว่างสตรีกับสถาบันสังคม. กรุงเทพฯ: เจนเดอร์เพรส, 2535. นิยม บัวบาน. 2536. "การมีส่วนร่วมของแม่บ้านเกษตรกรในการพัฒนาการเลี้ยงสัตว์ ณ อำเภอวังชิ้น จังหวัดแพร่." วิทยานิพนธ์ วิทยาศาสตร์มหาบัณฑิต (เกษตรศาสตร์) สาขาวิชาส่งเสริมการเกษตร บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- วิสุทธิ เหล็กสมบูรณ์. 2545. "พลวัตของความสัมพันธ์เชิงอำนาจในชีวิตครอบครัวและบทบาททางเพศสภาพของผู้หญิงอิวเมียน (เย้า) ภายใต้ผลกระทบของการพัฒนา." [ระบบออนไลน์]. แหล่งที่มา http://www.soc.cmu.ac.th-socant/thesis_all/wisoot_legsomboon.html (8 กันยายน 2551).
- สถาบันวิจัยบทบาทหญิงชายและการพัฒนา. 2550. "ข้อมูลด้านประชากร." [ระบบออนไลน์]. แหล่งที่มา <http://www.gdrif.org/data/Thai-Population/01.html> (8 กันยายน 2551).
- ศูนย์กลางความรู้แห่งชาติ. กระทรวงเทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร. 2542. "เศรษฐกิจพอเพียง." [ระบบออนไลน์]. แหล่งที่มา <http://www.sufficiencyeconomy.org> (6 พฤษภาคม 2551).
- Atlas, W. B. 1994. "Role of women in agriculture." [Online]. Available http://193.43.36.103/docrep/V9648e/v9648e01.htm#P12_897 (June 5, 2008).
- Gasson, R. 1980. Roles of farm women in England. *Sociologia Ruralis*, 20(3), 165-180.
- Koskie, S.E. 1982. *The Employment Practices of Farm Women*. Saskatoon, Saskatchewan: National Farmers Union.
- Martz, D. J. F. 2006. *Canadian farm women and their families: Restructuring, work and decision making*. The University of Saskatchewan.
- Meada, E. J. 2005. *Decision-making patterns by and barriers to women small-scale agricultural producers*. University of Arkansas.
- Mongsawad, P. 2007. *Sufficiency Economy : A contribution to development theory*. The School of Development Economics, National Institute of Development Administration.
- Natpracha, P. 1991. "Two case studies of small farmer groups: the story of their success in Thailand." [Online]. Available <http://www.fao.org> (June 18, 2008).
- O'Hara, P. 1998. *Partners in Production?* New York: Berghahn Books.
- Patkul, N. 2001. *Women Role in Development: The Case Study of Women Role in Urban Community Network*. Chiang Mai: Women's Studies Center, Faculty of Social Sciences, Chiang Mai University.
- Pearson, J. 1979. Note on female farmers. *Rural Sociology*, 44(1), 189-200.
- Rosenfeld, R.A. 1985. *Farm Women: Work, Farm and Family in the United States*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Sachs, C. E. 1983. *The Invisible Farmers: Women in Agricultural Production*. Totowa, New Jersey: Rowman and Allanheld.
- Symes D., & T. Marsden. 1983. Complementary roles and asymmetrical lives: farmers' wives in a large farm environment. *Sociologia Ruralis*, 23, 229-241.